

*Цыганова Н. В., к. екон. н., доцент кафедри
банківської справи КНЕУ ім. В. Гетьмана*

КОНСОЛІДАЦІЯ В БАНКІВСЬКОМУ СЕКТОРІ: ЗАКОНОМІРНОСТІ, ФОРМИ ПРОЯВУ І СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Досліджуються теоретичні та практичні аспекти консолідації банків, її чинники на тлі фінансової глобалізації. Розкриваються основні форми консолідації банків, динаміка цих процесів та їх закономірності. Визначено сучасні тенденції консолідації банків з урахуванням впливу процесів глобалізації та конкуренції на фінансових ринках. Висловлюються пропозиції щодо підвищення ефективності консолідації банків у сучасних умовах.

Ключові слова: консолідація банків, злиття і поглинання, реорганізація банків, фінансова глобалізація.

*Tsyganova N. V., Ph.D., Associate Professor
Department of Banking of the KNEU by V. Getman*

CONSOLIDATION IN THE BANKING SECTOR: REGULARITIES, FORMS OF DISPLAY AND MODERN TRENDS

Theoretical and practical aspects of banks consolidation, its causes under the financial globalization are examined in the article. The main forms of bank consolidation, its trends and regularities are discovered. The modern tendencies of consolidation of banks taking into account influence of processes of globalization and the competition in the financial markets are defined. Propositions of bank consolidation efficiency increasing in present conditions are suggested.

Keywords: banks consolidation, Mergers and Acquisitions, banks reorganization, financial globalization.

*Цыганова Н. В., к. экон. н., доцент кафедры
банковского дела КНЭУ им. В. Гетьмана*

КОНСОЛІДАЦІЯ В БАНКОВСЬКОМУ СЕКТОРІ: ЗАКОНОМІРНОСТІ, ФОРМИ ПРОЯВЛЕННЯ І СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

Исследуются теоретические и практические аспекты консолидации банков, ее факторы в условиях финансовой глобализации. Раскрываются основные формы консолидации банков, динамика этих процессов и их закономерности. Определены современные тенденции консолидации банков с учетом влияния процессов глобализации и конкуренции на финансовых рынках. Формулируются предложения по повышению эффективности консолидации банков в современных условиях.

Ключевые слова: консолидация банков, слияния и поглощения, реорганизация банков, финансовая глобализация.

Постановка проблеми. Рушійною силою економічного розвитку в сучасних умовах виступають суперечності можливостей наявного технологічного циклу та потреб розширеного відтворення. Потреби фінансування інноваційного розвитку економіки спричиняють зростання банківського капіталу. Зростання ресурсної бази банків на основі внутрішніх джерел обмежується показниками рентабельності банківської галузі, такі темпи зростання власного капіталу й відповідно – залучених коштів, перестають відповідати потребам кредитування реального сектору економіки. Прискорити формування відповідного ресурсного забезпечення покликана централізація банківського капіталу на основі M&A (Mergers and Acquisitions), тобто реорганізації компаній на основі злиття чи поглинання. Прискорення консолідації банків є результатом посилення конкуренції на фінансових ринках і зростання потреб фінансування транснаціональних корпорацій. Коли сфера діяльності останніх перестає обмежуватися національною економікою, національний банківський капітал стає не достатньо придатним для фінансування глобальних проєктів. Серед найважливіших чинників консолідації банків фінансові кризи посідають особливе місце, оскільки фактично відіграють роль каталізатора цих процесів. Це зумовлюється проциклічним характером процесів банківської консолідації.

Вітчизняна банківська система не стоїть осторонь процесів консолідації у банківській галузі. Недостатній рівень капіталізації банків, потреби фінансування розширеного відтворення на інноваційних засадах спричиняють прискорення консолідації банківського капіталу. Проте недостатня теоретична дослідженість і обґрунтованість механізмів банківської консолідації перешкоджає формуванню відповідної регулятивної політики у цій сфері, що і обумовлює актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти банківської консолідації привертають усе більшу увагу науковців. Зокрема, П. Гохан [1], С.Ф. Рід [2], А. Р. Лажу [2], П. Моросіні [3], У. Стеджер [3], Ю.Б. Ахвачов [4], Ю. В. Іванов [5] розкривають загальні теоретичні засади, методи, економіко-правові аспекти угод зі злиття та поглинання компаній. Ф. Еванс [6], Д. Бішоп [6], Т. Коупленд [7], Т. Коллер [7], Дж. Муррін [7], В. Галасюк [8], С. Іщенко [9] досліджують практичні аспекти оцінки компаній, що перебувають у стані реорганізації. Інституціональні та правові аспекти реструктуризації банків, його механізм досліджують Дж. Сінкі [10], Н. Горелая [11], К. І. Рожкова [12], О. Діденко [13], Ю. Присяжнюк [14], К. Рожкова [15].

Проте значне коло теоретико-методологічних аспектів консолідації банків залишається недостатньо дослідженим, зокрема це сутність і форми прояву консолідації у банківській сфері, причини і передумови прискорення цих процесів у сучасних умовах, стратегії та механізми консолідації банків, наслідки консолідації банківського капіталу тощо.

Мета. Дослідження передумов, наслідків, виявлення закономірностей та сучасних тенденцій консолідації банків з урахуванням глобалізаційних тенденцій та посткризових реалій.

Виклад основного матеріалу. Консолідація в банківському секторі економіки є закономірним результатом розвитку продуктивних сил, одним із наслідків індустріалізації економіки та банківської конкуренції. Перша хвиля консолідації банків спостерігалася у другій половині XIX ст., коли в результаті посилення конкуренції у банківських системах провідних країн світу, періодичних банківських криз відбувалося стрімке скорочення кількості банків та зростання їхніх ринкових сегментів.

Передумови консолідації банків лежать як безпосередньо в банківській сфері, так і в площині загальних макроекономічних тенденцій розвитку економіки. Загальні тенденції розвитку продуктивних сил сприяють зростанню масштабів діяльності окремих економічних суб'єктів. Таке зростання є передумовою і наслідком науково-технічного прогресу, адже новітні наукові розробки потребують все більших інвестицій і відповідно масштабів діяльності підприємств у новітніх галузях. Без такого зростання були б неможливими розвиток аерокосмічної галузі, інформаційних технологій тощо.

Окрім того, у цих економічних суб'єктів є можливість підвищити ефективність діяльності за рахунок так званого ефекту масштабу, тобто економити на певних загальних витратах. Великі підприємства також отримують ряд суттєвих переваг у конкурентній боротьбі, а при досягненні певних розмірів вони стають практично невразливими для конкурентів. Їм легше спілкуватися із клієнтами, отримувати держзамовлення, налагоджувати канали поставок та збуту.

Дія цих закономірностей поширюється на всі економічні суб'єкти, у тому числі і на банки. Окрім того, для успішного функціонування банківських установ їх розмір має відповідати масштабам діяльності клієнтів. Малий банк не зможе успішно обслуговувати великий бізнес: він відчуватиме нестачу ресурсів для кредитування, розрахункового обслуговування тощо. Тому стрімке зростання бізнесу в окремих галузях економіки в кінці XIX та на початку XX ст, а також у другій половині XX ст. спровокувало стрімку консолідацію у банківській сфері.

В умовах інтернаціоналізації економіки і глобалізації фінансових та інших ринків ці тенденції значно посилюються. Міжнародний розподіл праці, формування системи вертикальних зв'язків у бізнесі спричинили появу величезних компаній, що діють практично без національних обмежень на всіх ринках. І банківська галузь адекватно реагувала на ці явища процесами консолідації банків.

Існує зв'язок між рівнем розвитку ринку банківських систем та рівнем консолідації. З розвитком банківської системи посилюється консолідація банків: їх кількість скорочується і починають домінувати декілька великих банків, наприклад, «велика четвірка» у Великобританії або три гробанки у Німеччині. На початкових етапах консолідація банків є необхідною, адже дрібні банки є нестабільними і не можуть фінансувати великий і середній бізнес. Так, у

США в XIX ст. переважання малих банків суттєво стримувало розвиток промисловості і де-стабілізувало грошовий ринок.

Щодо внутрішньогалузевих чинників консолідації банків, то слід відзначити необхідність покращання іміджу, який прямо пов'язаний із розміром банку. Адже для більшості клієнтів важливим є принцип: надто великий, щоб збанкрутувати. І якщо у такого банку і виникнуть проблеми, зрозуміло, що держава його підтримає для стабілізації банківської системи в цілому. Великі банки успішніше виконують своє суспільне призначення щодо акумуляції грошових коштів та зниження параметрів їх ризику завдяки диверсифікації активів, їх розрахункові послуги зручніші для клієнтів завдяки територіально розгалуженій мережі, обслуговування у них дешевше завдяки ефекту масштабу, тому вони ефективніше виконують функції фінансового посередника грошового ринку.

Але основною рушійною силою консолідації банків залишається банківська конкуренція. Прагнення розширити свій ринковий сегмент, отримати додаткові конкурентні переваги, стати сильнішими за конкурентів постійно стимулює прагнення до збільшення банків, одним із шляхів якого є консолідація у банківському секторі.

Сам термін «консолідація» є новим і його використання у банківській сфері достатньо су-перечливе. Цей термін не слід ототожнювати з поняттями злиття і поглинання банків, концентрація та централізація банківського капіталу. Злиття і поглинання банків є вужчим поняттям і лише одним із проявів консолідації у банківській сфері. Концентрація капіталу, яка представляє собою збільшення капіталу окремих банків переважно шляхом реінвестування частини прибутку, є одним із проявів процесів консолідації у банківській сфері. Централізація банківського капіталу, яка означає зростання окремих банків на основі об'єднання капіталів шляхом злиття, приєднання, теж становить собою один із проявів процесів консолідації.

Суперечливе ставлення науковців до сутності банківської консолідації частково пояснюється тим, що аналіз проводиться на різних економічних рівнях: на рівні окремих установ або національної банківської системи. Якщо на рівні окремого банку чи кількох банків вживати термін «консолідація» як організаційне об'єднання у формі злиття чи поглинання, то такий погляд має право на існування. Хоча тут автори часто забувають про такі явища, як об'єднання банків на основі системи участі, створення банківських і фінансових холдингів. Але на рівні банківської системи консолідація банків має трактуватися ширше і включати всі процеси, що сприяють зменшенню кількості банків та нарощуванню обсягів їхньої діяльності.

На думку фахівців групи 10, консолідація фінансового сектора – це посилення контролю над ресурсами сектора або шляхом зменшення кількості фінансових інститутів, або у зв'язку з послабленням конкуренції [16]. Вона може відбуватися наступним чином: об'єднання існуючих банків, зростання розміру банків, вихід з ринку слабких банків. Як бачимо, такий підхід є ширшим за твердження окремих авторів, які під консолідацією банків розуміють лише трансформацію кредитних установ у формі злиття та поглинання (приєднання), що призводить до збільшення ринкової частки об'єданого банку [17]. Він об'єднує поняття концентрації та централізації банківського капіталу, а також зменшення чисельності банків в результаті конкуренції. Як свідчить досвід банківських криз XIX та XX ст., саме банкрутство значного числа банків дало поштовх прискоренню процесів консолідації банківського сектора.

Отже, *консолідація банків* – це економічне явище, що супроводжується зменшенням кількості банків та зростанням їх розміру і ринкової частки, яке веде до посилення контролю у банківській галузі. Консолідація банків представляє собою процес об'єднання їхніх ресурсів в різних організаційних формах та на різних правових засадах.

Консолідація банків може відбуватися на різних рівнях: індивідуальному (або мікрорівні), регіональному (мезорівні), національному (макрорівні), міжнародному (мегарівні). Залежно від рівня процеси консолідації відрізняються масштабами, формами прояву, передумовами та наслідками.

Наслідки банківської консолідації є суперечливими. З одного боку, вони є позитивними як для самих банків, так і для їхніх клієнтів. Зростання банків підвищує їхню стабільність та конкурентоспроможність. Збільшення обсягів діяльності дозволяє підвищити ефективність завдяки використанню ефекту масштабу та диверсифікувати ризики. Нарощування клієнтської бази робить банк більш упізнаваним, покращує його імідж. Значна ресурсна база дозво-

ляє запроваджувати інновації, управляти розвитком персоналу, фінансувати систему стратегічного управління та контролінгу.

Великі банки позитивно впливають на стан реального сектора економіки. Вони мають достатню ресурсну базу для фінансування оновлення основних фондів великого та середнього бізнесу. Імідж надійного банку дозволяє залучати більш дешеві ресурси і відповідно на кращих умовах кредитувати клієнтів. Розвинена регіональна мережа дає можливість забезпечувати міжрегіональний перерозподіл ресурсів.

Проте консолідація банків несе і негативні наслідки. Оскільки основним проявом консолідації банків є зменшення їх числа і зростання ринкової частки найбільших банків, доречно говорити про тенденції монополізації банківського сектора. Тобто, згодом консолідація банків може призвести до формування олігополії або монополії на ринку банківських послуг. Якщо консолідація банків відбувається у формі злиття або приєднання, то така угода не завжди несе позитивний економічний ефект. За оцінками консалтингової компанії McKinsey, до 60% угод зі злиття та поглинання компаній є неефективними. Тобто, в результаті консолідації погіршуються фінансові показники компаній, не спостерігається ефект синергії [18], знижується ринкова вартість акцій, рейтингові показники тощо.

Дослідження російського ринку банківських послуг свідчить про те, що злиття і поглинання більш успішні у випадку невеликих регіональних банків. Для великих банків середня ефективність угод зі злиття та поглинання значно нижча. Це часто пов'язане зі зниженням мотивації топ-менеджменту, змішуванням корпоративних культур та стилів управління. Усе це слід враховувати центральним банкам у процесі регулювання банківського сектора.

Основними формами прояву консолідації банків є: по-перше, об'єднання існуючих банків, тобто централізація банківського капіталу; по-друге, зростання банків за рахунок капіталізації прибутку та емісії акцій, тобто концентрація банківського капіталу; по-третє, ліквідація банків з різних причин (рис. 1).

Рис. 1. Основні форми прояву банківської консолідації.

Домінування тих або інших форм консолідації банків тісно пов'язане з циклічним розвитком економіки. Під час економічного зростання активізується концентрація банківського капіталу, під час депресії зростає число ліквідованих банків. Процеси централізації банківського капіталу характеризуються циклічністю, яку пов'язують із довготривалими економічними циклами.

Відповідно до рівня інтенсивності та наслідків банківської консолідації можна вирізнити незначну, помірну, значну (надмірну) та повну консолідацію. Для цього можуть бути використані різні показники. До найбільш простих належить показник, який відображає частку ринку певної кількості (k) найбільших компаній [19]:

$$CR_k = \sum_{i=1}^k S_i, (1)$$

де S_i – обсяг послуг і-го банку.

Цей індекс з 1968 р. застосовував Департамент юстиції США для оцінки рівня конкуренції та консолідації галузі економіки. Його розраховували для 4-х найбільших банків. При зна-

ченні CR_4 запроваджували обмеження на злиття банків. У 1984 р. було запроваджено індекс Херфіндала-Хіршмана (I_h), який розраховується за формулою:

$$I_h = \sum D_i^2, (2)$$

де D_i – частка ринку i -го банку.

Його обчислюють для 50 банків, при цьому значення показника I_h змінюється в діапазоні від 0 до 1 (або від 0 до 10000%). Чим ближчий цей показник до 1, тим більш монополізований ринок. Якщо індекс перевищує 0,18 (або 1800%), то інтенсивність конкуренції вважається недостатньою і є потреба у антимонопольних заходах органів державного регулювання.

Взаємозв'язок рівня консолідації ринку банківських послуг та стану ринку представлений у табл. 1.

Таблиця 1

Взаємозв'язок рівня консолідації ринку банківських послуг та стану ринку

Консолідація ринку банківських послуг	Ринковий стан	Показник I_h
Незначна	досконала конкуренція	$< 0,1$
Помірна	монополістична конкуренція	$0,1 - 0,18$
Значна (надмірна)	олігополія	$> 0,18$
Повна	монополія	1

На практиці для оцінки консолідації галузі часто застосовується показник ринкової концентрації, що характеризує загальну частку лідерів ринку:

$$CR_i = (V_1 + V_2 + \dots + V_i) / V_m, (3)$$

де CR_i – коефіцієнт концентрації i банків;

V_m – сумарний обсяг банківських продуктів певного виду на території m ;

V_i – сумарний обсяг банківських продуктів i -го банку в регіоні m ;

V_1 – $\text{MAX} \{V_m\}$, для всіх $i = [1; n]$;

V_2 – $\text{MAX} \{V_m / V_1\}$, для всіх $i = [1; n]$;

n – кількість банків.

Залежно від участі державних регуляторів у процесах консолідації банківської системи вирізняють консолідацію економічного та адміністративного характеру. На практиці ці два види можуть органічно поєднуватися. Також слід ураховувати, що консолідація банків має не лише фінансові, а й організаційні, правові, маркетингові та інші аспекти.

У банківській галузі простежуються достатньо стійка тенденція до консолідації банків. В Україні з кінця 1990-х років також спостерігається повільна, проте досить стабільна тенденція консолідації банків. З 1995 р. до 2000 р. кількість банків скорочується і стабілізується, проте зростають розміри їх активів та капіталу (див. табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка показників діяльності українських банків у 1992–2013 рр. *

	Показники	1992	1995	2000	2005	2010	2012	2013
1	Кількість банків за реєстром	133	230	195	186	194	175	183
2	Власний капітал банків, млн. грн.	1	1580	6450	25451	137725	164432	180 951
3	Активи банків, млн. грн.				213878	942088	1117514	1 262 905
4	K1 (рядок 2: рядок 1)	0,0075	6,8696	34,6774	136,8333	709,9227	939,6114	988,8033
5	K2 (рядок 3: рядок 1)				1149,882	4856,124	6385,794	6901,120

* за 2013 р. дані станом на 1 грудня.

Розраховано на основі даних [20; 21]. Дані на кінець періоду.

Коефіцієнти $K1$ і $K2$ є показниками концентрації банківського капіталу та консолідації банків. Динаміка цих показників свідчить про достатньо швидку консолідацію вітчизняного банківського сектора. Така динаміка є закономірною для ринків, що розвиваються. Наприклад, у Росії показник $K1$ в 2003–2010 рр. зріс у 8 разів.

Національний банк України послідовно проводить політику щодо консолідації банків з метою підвищення їхньої стабільності та конкурентоспроможності. Збільшення регулятивних вимог до статутного і регулятивного капіталу стимулює процеси централізації та концентрації капіталу банків та змусить найменші банки або об'єднуватися з іншими, або виходити з ринку банківських послуг. Центробанк Російської Федерації також має наміри підвищити мінімальний розмір капіталу банків, що може зменшити їхню кількість майже до 500.

Процеси консолідації ринку банківських послуг зазнають також суттєвих змін під впливом банківських інновацій [22]. Як відзначалося вище, розвиток кредитної системи та грошового ринку веде до розширення групи суб'єктів ринку банківських послуг і, відповідно, банківської конкуренції. Конкуренція між банками та іншими фінансовими посередниками щодо залучення фінансових ресурсів та можливостей надання фінансових послуг спричиняє передумови до розширення процесів консолідації за межі банківської галузі. У процеси консолідації залучаються не лише банки, а й інші фінансові посередники: інвестиційні компанії, страховики, пенсійні фонди та ін. Переваги структур, що формуються при цьому, базуються на можливостях диверсифікації діяльності, більш повному задоволенні потреб клієнтів у різноманітних фінансових послугах та розвиткові можливостей їх збуту, розширенні ресурсної бази банків та можливостей довгострокового кредитування, вирішенні проблем капіталізації та ін. Так придбання американського Bankers Trust значно посилило позиції Дойче банку в таких сферах, як управління приватними капіталами, збереження цінних паперів, після чого цей німецький банк увійшов до п'ятірки найсильніших компаній світу з управління великими приватними капіталами та операцій з фондами страхування по старості.

Консолідація фінансових ринків веде до панування на фінансових ринках корпорацій, які за своєю суттю є супермаркетами фінансових послуг. І широкі можливості щодо приєднання різноманітних фінансових інститутів прискорюють ці процеси. У Нідерландах на базі злиття страхової компанії Nationale Nederlanden з банком NMB Postbank створюється компанія ING Group.

Привабливість окремих секторів ринку фінансових послуг останнім часом особливо посилюється. Процес старіння населення у країнах із розвинутою ринковою економікою стимулює проведення пенсійних реформ, що активізує діяльність пенсійних та взаємних фондів та веде до зростання їх ресурсної бази, зростання попиту на окремі послуги страхування, довгострокові ощадні послуги, трастові послуги тощо. Не дивно, що саме цей сегмент ринку стає основним об'єктом конкуренції у фінансово-кредитній сфері, тому посилюється консолідація банківського капіталу та капіталу цих фінансових посередників.

Поява нових банківських послуг, удосконалення системи розрахунків на основі розвитку інформаційних технологій стимулює співпрацю банків з телекомунікаційними компаніями. Це посилює тенденції до інтеграції банків з компаніями з надання телекомунікаційних послуг. Банки зацікавлені в усуненні небажаної конкуренції, розширенні своїх технічних можливостей, покращанні асортименту банківських продуктів та зменшенні їхньої собівартості, отриманні додаткових конкурентних переваг і диверсифікації діяльності [24]. В Україні подібне співробітництво лише зароджується, і основним стримуючим фактором тут, на нашу думку, є недостатнє поширення фінансових послуг на основі новітніх інформаційних технологій через низький платоспроможний попит населення. Консолідація українських банків зі страховими, інвестиційними, пенсійними фінансовими установами мають більшу перспективу, і прикладом тому є успішна діяльність таких фінансових груп, як ТАС, ВіЕйБі та ін.

Висновки. Передумовами консолідації банківського сектора в Україні є недостатній рівень капіталізації вітчизняних банків, низька їх конкурентоспроможність, відкритість українського ринку банківських послуг для іноземних банків та політика НБУ у цій сфері. В основі цих процесів лежить цілий ряд об'єктивних та суб'єктивних факторів, серед яких чільне місце посідають технологічні зміни виробництва, які вимагають фінансування процесів розширеного відтворення у значних розмірах. Також у сучасних умовах прискорюються процеси міжнародної банківської консолідації, що суттєво впливає на конкурентне середовище у банківській сфері. Під час кризи інтеграційні процеси уповільнилися, проте це тимчасове явище. Недостатній рівень капіталізації вітчизняних банків спонукає НБУ вживати заходи щодо стимулювання консолідації банківського сектора. Зважаючи на можливі негативні наслідки надмірної і прискореної консолідації, є потреба в розробці державної програми розвитку банківської системи з формуванням оптимальних параметрів консолідації ринку банківських послуг,

інтенсивності конкуренції, банківської капіталізації. Формування такої програми потребує подальших теоретичних напрацювань щодо закономірностей консолідації банків.

Література

1. Гохан П.А. Слияния, поглощения и реструктуризация компаний : пер. с англ. А. Шматова / П.А. Гохан. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2007. – 741 с.
2. Рид С.Ф. Искусство слияний и поглощений : пер. с англ. / С.Ф. Рид, А. Рид Лажу. – 3-е изд. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2007. – 957 с.
3. Моросини П. Управление комплексными слияниями: В помощь руководителю компании, использующей стратегии M&As : пер. с англ. / П. Моросини, У. Стеджер. – Днепропетровск: Баланс Бизнес Букс, 2005. – 304 с.
4. Ахвачёв Ю.Б. Международные слияния и поглощения компаний: новые возможности предприятий России по интеграции в мировое хозяйство / Ю.В. Ахвачёв. – М. : Науч. книга, 2005. – 120 с.
5. Иванов Ю.В. Слияния, поглощения и разделения компаний: стратегия и тактика трансформации бизнеса / Ю.В. Иванов. – М. : Альпина Паблишер, 2001. – 244 с.
6. Эванс Ф.Ч. Оценка компаний при слияниях и поглощениях: создание стоимости в частных компаниях : пер. с англ. / Ф.Ч. Эванс, Д.М. Бишоп. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2004. – 332 с.
7. Коупленд Т. Стоимость компаний: оценка и управление : пер. с англ. / Т. Коупленд, Т. Коллер, Дж. Муррин. — М. : Олимп-Бизнес, 2005. – 576 с.
8. Галасюк В. Синергетический эффект стоимости при слияниях и поглощениях компаний как одно из экономических оснований процесса глобализации / В. Галасюк [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.appraiser.ru>.
9. Ищенко С.М. Слияния и поглощения компаний: оценка эффекта синергии : монографія / С.М. Ищенко. – К.: Науковий світ, 2007. – 95 с.
10. Синки Дж. мл. Управление финансами в коммерческих банках: пер. с англ. / Дж. Синки мл. – М. : Catallaxy, 1994. – 820 с.
11. Горелая Н.В. Слияния и поглощения как формы реорганизации коммерческих банков / Н. В. Горелая. – М. : Альпина Паблишер, 2007. – 139 с.
12. Рожкова К.І. Проблема консолідації капіталу в банківському секторі України та можливі шляхи її вирішення / К.І. Рожкова // Вісник УБС НБУ. – 2011. – № 2 (11). – С. 173–177.
13. Діденко О.М. Особливості процесів злиття та поглинання банків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/>.
14. Присяжник Ю.Ю. Злиття і поглинання комерційних банків: сутність, сучасний стан, перспективи змін / Ю.Ю. Присяжник // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – № 20. – С. 256–261.
15. Рожкова К.І. Проблема консолідації капіталу в банківському секторі України та можливі шляхи її вирішення / К.І. Рожкова // Вісн. УБС НБУ. – 2011. – № 2 (11). – С. 173–177.
16. Report on consolidation in the financial sector [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bis.org/publ/gten05.pdf>
17. Угловская А.В. Влияние консолидации банков на функционирование нефинансового сектора российской экономики / А.В. Угловская: дис. ... к. экон. н. : 08.00.10 «Финансы, денежное обращение и кредит». – М., 2009.
18. Намонюк В. Є. Ефективність міжнародних злиттів і поглинань в банківській сфері: роль синергетичних вигод / В. Є. Намонюк // Економічний простір. – 2008. – №10. – С. 19–25.
19. Фатхутдинов Р.А. Управление конкурентоспособностью организации / Р.А. Фатхутдинов. – М.: Маркет ДС, 2008. – 426 с.
20. Бюлетень Національного банку України: електронне видання. – 2013. – № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=72653>
21. Основні показники діяльності банків України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36807&cat_id=36798
22. Циганова Н. Дистанційний банкінг як інноваційна конкурентна перевага на ринку фінансових послуг / Н. Циганова, Т. Шалига // Вісник НБУ. – 2012. – № 10. – С. 30–35.
23. Міщенко В. Капіталізація банківської системи України: сьогодення та перспективи / В. Міщенко // Вісник Національного банку України. – 2013. - №7. – С. 11–17.
24. Шалига Т.С. Дистанційне банківське обслуговування роздрібних клієнтів : монографія / Т.С. Шалига. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2013. – 412 с.

Стаття надійшла до редакції 28.12.2013 р.